

PETER GETTING

Studne mútne

Umelecká kolaborácia
v rokoch 1939 – 1945

artis
omnis

PAMÄT

Magorová s.b.

STUDNE MŪTNE

Na obálke je použité dielo Cypriána Majerníka *Objatie* (1936),
Slovenská národná galéria v Bratislave, SNG, inv. č. K 1982. Zdroj: webumenia.sk

© Peter Getting 2026

Photo © Slovenská národná knižnica v Martine – Literárny archív,
Slovenská národná knižnica v Martine – Literárne múzeum,
Archív Múzea SNP v Banskej Bystrici, SNM – Múzeum židovskej kultúry v Bratislave,
SNM – Múzeum Slovenských národných rád v Myjave, Židovské komunitné
múzeum v Bratislave, Slovenská národná galéria v Bratislave, webumenia.sk,
Slovenský národný archív v Bratislave, Archiv bezpečnostních složek Praha, TASR 2026
Cover & Layout © Jana Kollárová 2026
Slovak Edition © Artis Omnis 2026
ISBN 978-80-8201-315-6

PETER GETTING
STUDNE MŮTNE

UMELECKÁ KOLABORÁCIA V ROKOCH 1939 – 1945

artis
omnis

Dnes len bohatí ľudia nie sú prostitútkami... Ináče každý sa prostituuje: umelci svoje umenie... Spisovatelia a básnici píšú veci, ktoré bohatých príjemne štekli... Ľudia prostitujú svoju dušu v knihách, svoje myšlienky v umení, šikovnosť v cirkuse, svoj humor v kabaretoch.

GEJZA VÁMOŠ: Atomy Boha, 1928

*Predané pero veľké veci netvorí.
Spisovateľstvo ctihodné a slávne je len zatiaľ,
kým nenie remeslom.*

JÁN BOTTO vo výpiskoch z vydania Rousseauových Vyznaní z roku 1782

*„Pohľadom inteligenciou“ v skutočnosti
znamená: „Neznesiem svoje pochybnosti“.
Mne je milšie nezavierať oči.*

ALBERT CAMUS, z denníkov, leto 1936

*Nečúšme a podíme na nich,
keď nie ináč – metlou,
očistíme si domovinu,
vymeťme z nej každú špinu,
bude čisto, svetlo!*

JANKO JESENSKÝ, december 1940

PREDHOVOR

Bolo to krátko po vyhlásení Slovenského štátu, keď môjho dedka Radoslava Gettinga, vtedy dvadsaťročného mladíka, s kamarátmi zatkli, zmlátili a strčili do basy. To aby si rozmysleli, či chcú v novom režime vystrkovať rožky. O pár rokov nato šli do Povstania. Dedko vždy sklamane hovoril, že tam mali pre nich málo zbraní. Po potlačení Povstania sa musel tak ako tisíce iných ukrývať, celé týždne v tme v starej zámockej pivnici. O pár ďalších rokov bol ako prvorepublikový ľavičiar zhnusený z teroru, ktorý zaviedli komunisti. Keď za ním počas normalizácie prišli z výboru, či by sa ako účastník odboja zúčastnil akýchsi osláv, vo dverách povedal ctenej delegácii, nech idú do riti. Týmito slovami. To bolo tak všetko, čo som si pamätal z detstva. Viac som sa ho, žiaľ, nestihol spýtať. Zomrel, a ja som bol predsa vtedy nezávislák s vlastnou rachotiacou kapelou. Dodnes si to vyčítam. Ale pamätám si, ako hovoril, že ich vtedy v 39-tom po zatknutí zmlátili.

O dosť neskôr, keď som sa venoval aktom neľudskosti počas vojnového režimu, som si všimol v zápisniciach z vtedajšej Štátnej rady absolútne bezcitné, perfídne vyjadrenia potentátov režimu, ktorí celkom cynicky rokovali o holokauste. Politici, biskupi, fanatici aj oportunisti – túto kapitolu našich dejín už historici spracovali. No vrtalo mi v hlave meno jedného člena zo zápisnice, lekára Šubíka – mal som pocit, že ho odkiaľsi poznám, hoci zo školy asi nie, tam ma viac bavilo vyrušovať než dávať pozor na hodinách literatúry. Potom mi zaplo, že je to civilné meno nacionalistického básnika Žarnova, súčasne prekladateľa Danteho. Dnes je v učebniciach literatúry. Lenže toto sa o ňom nedozviete. Že podľa dochovaných zápisníc prikyvoval genocíde, ešte aj priložil polienko na vatru, keď na rokovaní vyhlásil, že podľa neho deportovaní ľudia nie sú Slováci. V slobodnej, dospeljej spoločnosti, ktorá by mala mať odvahu na sebareflexiu, o tomto výroku nikde nenájdete ani jedinú vetu. Tak ako o mnohom inom. Niežeby sa nerefletovala umelecká scéna a tvorba danej doby, úsudky sa formulujú už dlho a autor nepocituje túžbu do nich nijako zasahovať, až na to, že okolo neuralgických miest a zlyhaní sa pričasto len cudne chodí, nanajvýš sa odbavia niekoľkými frázami, ktoré sa následne recyklujú na internete, kde sa z nich synteticky generuje bezduchý balast.

Podobne sa obchádza, zamlčiava či rovno falzifikuje podiel umelcov na toľkých ničomnostiach. Mnohí pritom priložili svoje polienko. To isteže rozhodne neznamená, že každý autor, ktorý sa zaplietol s režimom, súčasne hltal každú stránku jeho politiky – na tom však moci nikdy nezáležalo. Vrchovato

stačil výsledný dojem, že mozaika je úplná, že aj umelci sa zapájajú – moc sa vždy bude snažiť o navodenie zdania širokej podpory. A keďže moc je súčasne zákerná, stačilo aj pár veršov, niekedy len jediný podpis.

V knižniciach, antikvariátoch a archívoch, v dobovej tlači, kultúrnych časopisoch a literárnych dielach, na mnohých miestach som narážal na doklady, že umelci nestáli proti úchylným ideám, podvodom a propagande, ba často nestáli ani bokom, že boli, tak ako celá spoločnosť, integrálnou súčasťou obludností vyprodukovaných za posledné zbabrané storočie. Bude to tak vždy. V punku sa pri tom len zdvihne prostredník. Ibaže mňa to zaujímalo z hľadiska človeka, ktorý je hlboko presvedčený, že umenie robí tento nedokonalý, hlúpy, zdevastovaný svet aspoň o trochu znesiteľnejším miestom. Predkladaný text nie je, ani nikdy nechcel byť, odbornou prácou. Je to text spisovateľa o spisovateľoch, presnejšie o umelcoch s dôrazom na spisovateľov. A je to len appendix, prílepok k dielu, nie dielo samotné.

V roku 2009 som potom predniesol na konferencii Kolaborácia a odboj na Slovensku a v krajinách nemeckej sféry vplyvu v rokoch 1939 – 1945 v Banskej Bystrici svoj pamfletický príspevok, extrakt problematiky, ktorý už svojim dlhočizným názvom indikoval fenomén: Náčrt problematiky umeleckej kolaborácie predstaviteľov slovenskej literárnej obce počas totalitného režimu 1939 – 1945. Preložme to do ľudskej reči: prednášal som o umeleckej kolaborácii. S týmto som vyliezol na pódium medzi vedcov vo vyťahanom svetri, šupák, kynický pes. Príspevok sa následne stal súčasťou rovnomenného zborníka. Nič z toho by sa nikdy nestalo, nebyť podpory historika Ivana Kamenca. Celé tie roky mi pomáhal a za to som mu naozaj vďačný. Takisto som veľmi vďačný Petrovi Darovcovi za pripomienky k rukopisu. A boli to aj desiatky ďalších, ktorí ochotne, nezištne a pre mňa občas nepochopiteľne pomohli, od ľudí z knižníc a archívov cez odborníkov až po pamätníkov. Už len ich stručný zoznam by zabral niekoľko strán, a tých je už aj tak priveľa. Všetkým ďakujem!

Na tomto mieste chcem zdôrazniť niekoľko aspektov. Pokiaľ hovorím o kolaborácii v umení, je namieste vysvetliť, čo pod ňou myslím. Ako čitateľ zistí, pod pojmom kultúra nechápem zďaleka len literárne dielo – veď pokiaľ je ňou verš, prečo nie aj jeho rukopisný náčrt, denník či korešpondencia autora, takisto ako jeho publicistika a verejné aktivity? A ako možno odstrihnúť dielo od prostredia, v ktorom je publikované – ak aj doslova fyzicky sídli napríklad dojemná nežná poézia na časopiseckej stránke sotva pár centimetrov od inzerátu na arizované kníhkupectvo? Navyše rôzne

aspekty a prostriedky umenia dlhodobo využíva (a zneužíva) aj tlač, reklama a propaganda, do kultúry sa takisto vždy budú miešať aj rôzni usmerňovači a napokon aj tí najmenej povolaní: politici. S pojmom kultúra ostatne prišla pred storočiami latinčina, v ktorej výraz „cultura“ označoval kultiváciu polí a následne sa rozšíril aj na nehmotné statky – pričom už v jej rodokmeni je implementovaný trápny paradox, keďže antickí autori mysleli pod kultúrou výhradne tú svoju, v imperialistickej namyslenosti opovrhovali svetom za svojimi hranicami a „barbarov“ vnímali ako „nekultúrnych“, hoci tí v tej istej chvíli takisto tvorili jedinečné umelecké diela. Namiesto zložitého teoretizovania preto stačí zhrnúť, že pracujem so širokým chápaním kultúry ako s celým komplexom tvorivých aktivít jedinca.

Pokiaľ hovorím o umeleckej kolaborácii, zopakujem – pretože na nepochopenie v tomto ohľade narážam opakovane –, že nemám na mysli dobovo podmienený a striktné právne a politicky chápaný význam slova kolaborant, známy z celej povojnovej Európy, otrasenej z dovedy nevidanej kataklizmy. Zaujímala ma umelecká kolaborácia v celom jej rozpätí a v každej forme spolupráce a participácie umelcov s mocou, zďaleka nielen tyranskou: to všetko sa dialo už od tvorby a propagánd pre starovekých despotov cez podlízavé verše pre stredovekých monarchov až po servilnú tvorbu pre moderných mocipánov.

Prvé upresnenie sa teda týka vymedzenia pojmov; druhé toho, kto a o kom to píše; tretie toho, že skutočným podnetom boli stále znova sa opakujúce zlyhania a omyly zo strany umeleckej obce a tiež fakt, že umelecká kolaborácia sa naďalej vytesňuje, zatajuje, retušuje či obhajuje – bez nahmatania problému však nemôže dôjsť ani k slobodnej diskusii, ktorá je pritom len prvým krokom, predpokladom akejkoľvek reflexie. Pri nárekoch nad strateným statusom v spoločnosti, ktorej dnes namiesto básnikov a filozofov kralujú patologické hviezdy neovládajúce základy gramatiky, sa okúňavo obchádza, do akej miery sa o daný stav samo zaslúžilo ono pertraktované „svedomie národa“, cez celé veky hanebných kompromisov s rozmanitými formami neludskosti.

Sledované obdobie 1939 – 1945 bolo navyše príhodné aj preto, lebo popri špecifikách domáceho režimu sa v relatívne krátkom období prejavili všetky symptomatické rysy aj mechanizmy totality, známe z iných období a režimov. Finále je vždy trpké a trápne: nikto to tak vlastne nechcel, nikto za nič nemohol, inak sa nedalo..., ale aj mnohé iné varianty výhovoriek nad spúšťou, ktorej sa na tejto planéte opakovane dopúšťa živočíšny druh Homo sapiens.

Po rokoch som potom pri úplne inej práci v Štátnom archíve v Bytči narazil na spis, o ktorého existencii som netušil. Spis bol z júna 1939, keď zatkli

Leták zo spisu môjho dedka zatknutého s kamarátmi v júni 1939.

Trestné pokračovanie proti Róbertovi Marčišovi a spol. Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, fond Krajský súd v Trenčíne III., Tk 586-39.

a vyšetrovali dedka s jeho dvoma kamarátmi.¹ Nový režim si ešte nebol istý sám sebou a preventívne zatýkal rôznych, aj potenciálnych, oponentov z obáv pred protivládnymi demonštráciami. Títo chalani boli idealisti, oproti nim stála mašinéria moci, ktorej velili modliaci sa šovinisti posluhujúci Adolfovi Hitlerovi. Zo spisu vyplynulo, že dedkovi s kamarátmi prišili paragraf „združovanie štátu nepriateľské“ a posedeli si pár týždňov v trenčianskej väznici.

Medzi dokumentmi z výsluchov a súdu som našiel aj obálku. Podobné som poznal aj z eštabáckych spisov, fenomén fízla je totiž nesmrteľný a vždy kamsi nastrká „dôkazový materiál“. V tomto prípade šlo o letáky zabavené pri domových prehliadkach. Dedko vtedy ešte nebol ženatý, býval u rodičov. Môj pradedko prevádzkoval krčmu a domovú prehliadku urobili v rodičovskom

¹ Trestné pokračovanie proti Robertovi Marčišovi a spol., Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči (ďalej ŠAZA), fond Krajský súd v Trenčíne III., Tk 586/39.

dome. Táto mládežnícka trojica bola jednou zo stoviek iných, neboli význačnými postavami odboja a ich spis teda nezaujímal bádateľov zaoberajúcich sa veľkými dejinami. Po desaťročiach som obálku otvoril až ja. Vysypal sa jej obsah. Letáčiky odbojári bežne tlačili svojpomocne, napríklad na detských tlačiarňičkách, potom ich tajne rozhadzovali po uliciach, strkali do schránok a podobne. Malé papieriky len o čosi väčšie od cigaretovej krabičky. Medzi letáčikmi boli rôzne protirežimové heslá, protifašistické, aj naivné, občas ťarbavé a smiešne – mnohým odbojárrom chýbala ruka, ktorá by zložila dobrý verš, taký, čo by prežil dobu svojho vzniku. Museli si vystačiť sami – kým v rovnakej dobe sa veršotepci drali na prvé stránky novín. Ale medzi letáčikmi som našiel aj jeden bezslovný, jednoduchý motív zaťatej päste. Nazdávam sa, že práve tá päšť na malom papieri ku mne prehovorila niečím dôležitým. Bola opakom fráz, že inak sa vraj nedalo. Bola svedectvom, že vždy sa dalo aj inak.

Túto prácu chcem venovať svojmu dedkovi Radkovi.

autor

1. HRA S FAREBNÝMI SKLÍČKAMI

Pokiaľ režim na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 chápeme ako neslobodný a zločinný, zámerom je zvýrazniť, aký podiel na ňom mali literáti a vôbec publikujúci umelci. Isteže, totalita by mohla existovať aj bez ich podpory, avšak pozornosť treba zamerať na málo známy a – či už neúmyselne alebo úmyselne – obchádzaný fakt, že s pomocou významnej časti slovenskej umeleckej obce bola táto cesta dláždená oveľa ľahšie, než podnes priznávame. Bola to totiž práve aj umelecká kolaborácia tých, ktorí sú stereotypne titulovaní spoločnosťou, aj samými sebou, „svedomím národa“ či „národnými prorokmi“², prípadne, ako zahlásil denník Hlinkovej gardy Gardista vo februári 1942, knihy a literáti sú „studnicou našej kultúry.“³ Počas šiestich rokov to boli studne mútne.

Popri mocenskej elite, gardistoch a žandároch asistujúcich pri dobytčiakoch, sfanatizovaných mladíkoch odchovaných Hlinkovou mládežou a udávajúcich na sklonku vojny antifašistov, popri ukričaných hulvátach, akí sa vyroja vždy, a popri neopomenuteľnej mlčiacej väčšine, tvorili literáti neprehladnutelnú časť z takmer trojmiliónovej populácie vtedajšieho štátneho útvaru a – spolu s ich umeleckou kolaboráciou – boli svedkami aj účastníkmi svojej doby, uprostred konkrétnej totality, so všetkými jej deformáciami, kde každý reagoval podľa svojich možností a schopností. Inou – a to súčasnou – deformáciou sú portréty predstaviteľov umeleckej obce, podnes žalostne neúplné a vyklieštené, nekritické či zámerne falšované, a ako také figurujúce v populárnej,

-
- 2 „Žarnov, ktorý svojou doterajšou literárnou tvorbou sledoval tlkot srdca slovenského národa a preto právom ho nazvali svedomím národa.“ Štátne ceny. In: *Nástup*, roč. 8, č. 7/1940. Ako o „svedomím národa“ hovorili o sebe často aj samotní básnici, napríklad V. Beniak. JAKSICSOVÁ, Vlasta: *Slovenský intelektuál 20. storočia. Hlavný (?) aktér slovenského národného príbehu*. In: *História*, č. 6/2007. Svedomie národa sa skloňovalo aj počas Povstania – hrdili sa ním v protipovstaleckom pamflete spisovateľa kolaborujúci s bratislavskou vládou: „Kultúrni pracovníci Slovenska, teda spisovatelia, básnici, vedátori, umelci a vôbec všetci slovenskí duchovní činitelia (...) sami sú svedomím národa a ako takí majú najväčšie právo prehovoriť v mene slovenskej pospolitosti.“ *Slovenská duchovná avantgarda ide s národom*. In: *Slovák*, 6. 10. 1944, s. 3. Rovnaké klíšé zaznelo v marci 2010 od prezidenta I. Gašparoviča v liste SSS: „Slovenskí spisovatelia vždy stáli na strane svojho národa, lebo boli nielen vlastencami, ale aj svetaznalými osobnosťami (...) nevzdávali sa svojho poslania byť svedomím národa.“ *List prezidenta Slovenskej republiky*. In: *Literárny týždenník*, č. 11-12/2010. „Národ ako dielo Božie vedie moc duchovná a kultúrna, tvorcovia a strážcovia národnej duchovnosti, básnici, spisovatelia, národní proroci.“ TKÁČ, Marián: *Rok, aký budeme chcieť*. In: *Slovenské pohľady*, roč. 130, č. 1/2014.
- 3 *V duchu nového socializmu*. In: *Gardista*, 15. 2. 1942, s. 18.

Výstavy tlače a kníh režim propagandisticky využíval, na fotografii záber z výstavy Päť rokov slovenskej duchovnej tvorby v marci 1944. Podobná propaganda sa recykluje aj desaťročia po páde režimu. MV SR, SNA, STK, č. fotografie 22774.

odbornej aj študijnej spisbe. Situáciu determinoval aj zástup režimov, ktoré sa prehrali touto časťou Európy za posledných sto rokov, od pádu zaostalej monarchie a demokratickú medzivojnovú epizódu cez ľudácku a komunistickú totalitu po nacionalistický mečiarizmus. Návrat autorov z čias vojnového režimu nastal krátko po novembri 1989, a rovnako ako sa dovtedy zaznávali, následne sa za asistencie ľudáckeho exilu jednostranne vyzdvihovali, a takto sa v náhlom vzduchoprázdne podsúvali verejnosti, od vysokoškolských katedier cez masovokomunikačné prostriedky po žiakov na základnej škole – pod heslom „naväzovať na spretŕhané nite.“⁴ Po protagonistoch tohto textu – vrátane

4 „Treba si položiť základnú otázku, akým spôsobom chcem umožniť návrat do literatúry ostatným slovenským spisovateľom, ktorých osud vyhnal do cudziny. (...) Ich mená vďaka komunistickým kulturtrégrom vymizli tak z učebníc, príručiek a encyklopédií, aj z povedomia čitateľskej obce. (...) Je nesporné, že literárna mapa slovenského zahraničia je bohatá.“ PONČÍKOVÁ, Františka: *Na margo sympózia o J. C. Hronskom*. In: Literárny týždenník, č. 32/1990. „Čaká nás obrovská práca (...) naväzujeme spretŕhané nite (...) pri tej príležitosti môžu [= učitelia] žiakom ponúknuť neočítanú lektúru, nezaťaženú komunistickými výchovnými zámermi.“ HVIŠČ, Jozef, MARČOK, Viliam, BÁTOROVÁ, Mária, PETRÍK, Vladimír: *Biele miesta v slovenskej literatúre*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1991. Na základnej škole si deviataci v dejepise môžu ako relevantnú umeleckú spisbu prečítať oslavnú báseň ľudáckeho propagandistu L. Hohoša, F. Ďurčanský je tu odsúdený „za údajné vojnové zločiny“, Mach je „strhujúci rečník a novinár“ a kultúrny život sa „rozvíjal bez zásahov cenzúry“. LETZ, Róbert: *Slovensko v 20. storočí, dejepis pre 9. ročník základných škôl*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2002. Tretiaci na gymnáziách sa z učebníc dozvedia, že „spolitizované umenie ostalo na okraji umeleckej tvorby.“ LETZ, Róbert, BARTLOVÁ, Alena: *Dejepis pre 3. ročník gymnázií: národné dejiny*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Mladé letá, 2005. Taktiež LETZ, Róbert, TONKOVÁ, Mária, BOCKOVÁ, Anna: *Dejepis: pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2021.

tých najagilnejších – sú pomenované verejné plochy, literárne súťaž a ceny; na odkrytie mýtov v tomto smere sa nevynakladá ani stotina iniciatívy, aká sa vynakladá na stavanie pomníkov, pamätných tabúl a x-krát kopírovaných ód.⁵

Na portréty literátov, intelektuálov a umelcov pritom nemožno nahliadať čiernobielo a nekriticky ich stavať do pozície modiel, vytesňujúc neprijemné fakty o osobných zlyhaniach, avšak ani jednostranným odsúdením, v jednom odmávnutí, bez pripustenia ďalších, aj rezistentných, hoci veľmi zriedkavých postojov. Dlhodobá absencia výskumu v téme účinkovania slovenských kultúrnych elít v období 1939 – 1945 sa dobieha až v poslednej dobe, dosiaľ však nebola komplexne spracovaná, výsledky výskumu sú parciálne a prístupné najmä v štúdiách vo vedeckých časopisoch, zborníkoch či monografiách, odkiaľ neprenikajú k širšej čitateľskej verejnosti. Treba zdôrazniť aj pretrvávajúce snahy o manipulácie, s čím priamo súvisia biele – a či začiernené – miesta v našom poznaní a vedomí. Umelecká kolaborácia absentuje v reflexii danej doby rádovo viac než umelecká rezistencia, tej sa venuje nepomerne širšia časť literatúry napriek jej častokrát prirodzene konšpiratívnej podobe. Bádateľ je preto často konfrontovaný len s náhodnými, fragmentárnymi údajmi, a takisto zistením, že mnohé doklady sa nielen postrácali, ale aj úmyselne prepisovali a zneužívali v ďalších desaťročiach podľa tej-ktorej objednávky.⁶ Takisto sa indiskrétno materiály v archívoch a v pozostalostiach umelcov zámerne ničili, prípadne zostávajú pre bádateľov nedostupné.⁷

Hneď v úvode sa nemožno vyhnúť viacerým neodbytným otázkam. Napríklad: ak sa podľa zaužívaného názoru dopúšťajú antihumánnych činov emočne plochí ľudia, ako je možné, že ich páchali aj umelci s ich nesporne bohatým emočným svetom? Do akej miery ide o kliše, ktorým sa klameme? Ak umelecká scéna kopírovala v správaní zvyšok spoločnosti v jej hviezdnych

5 GETTING, Peter: *Naša hanba. Slovensko a jeho verejné plochy hyzdia zločinci s krvavými rukami*. In: Plus 7 dní, 22. 6. 2011.

6 „Že dnes sotva niekde dohľadáme Hitlerov portrét, ktorý kedysi dekoroval nejednu kanceláriu, je pochopiteľné. Početné apoteózy Andreja Hlinku, na ktoré narážame v dobovej tlači, busty zvečnených vodcov, rôzne druhy História i a Mytológií, venované starým Slovákom či bojom našej armády po vojne z verejného obehu i múzejných depozitárov zmizli (...) Po oslobodení sa história prepisovala (...) reálne účinkovanie či spolupráca umelcov s režimom sa zamlčovala.“ BAJCUROVÁ, Katarína, HANÁKOVÁ, Petra, KOKLESOVÁ, Bohunka: *K výstave*. In: BAJCUROVÁ, Katarína, HANÁKOVÁ, Petra, KOKLESOVÁ, Bohunka: *Sen a skutočnosť. Umenie a propaganda 1939–1945*. Bratislava: Slovenská národná galéria, 2016.

7 Podobná situácia sa týka napríklad aj materiálov týkajúcich sa umelcov v nemeckom prostredí, bližšie PETROPOULOS, Jonathan: *Umeľci za Hitlera: kolaborace a snaha o sebezáchovu v nacistickém Německu*. Praha: Academia, 2019.

aj temných polohách, pričom zhodu všetci nachádzali v neskorších snahách o jemnejší prepis skutočnosti – čo s kosťami obetí, ktoré celkom nespochybniteľne hnijú v známych aj mnohých neznámych hrobách, čo s navždy rozvrátenými životmi? O čom všetkom mohlo rozhodnúť jediné švihnutie pera, jednej z najmocnejších zbraní? Ak sa na ospravedlňovaní umelcov („oni by aj boli bývali chceli, ale...“) podieľa projektovanie výraznej časti spoločnosti, ktorá si takisto pošpinila dlane pri servilite moci (a to nielen autokratickej), nie je to tak, že umelci neboli zďaleka jediní, ktorí zlyhali, len vždy boli viac na očiach a ich mená naveky svietia pod ich produktmi? Dokážeme prijať ich ľudské nedostatky popri nespochybniteľnom talente, o ktorý sa však nikto nezaslúžil a nadeľuje sa tak nespravodlivo? Ako je vôbec možné, že autor nadaný povznášajúcim darom tvorivosti ju dokáže degradovať na niečo také nízke ako služobnosť? Odpovede nedostane ten, kto nekladie otázky. Ostávajú groteskné, nechcené karikatúry, páčivé obrazy autorov s ich dielami recitovanými pred školskými katedrami a privlastnenými spoločnosťou, kým k ostatným „dielam“ sa tá istá spoločnosť v stádovitej spolupatričnosti nehľási. Zaznelo to napokon aj krátko pred spustením deportácií Židov z gardistických trúb: „Slovenská inteligencia patrí svojmu národu!“⁸ A ešte sa dopovedalo: „Zrkadlo neklame: aký národ, taká inteligencia!“⁹

Umelci, ktorí už z podstaty svojej existencie snívajú a usilujú o lepší, menej beznádejný svet, zavše totiž podliehajú lákadlám realizovať ho aj inak ako umením, naletiac vždy znova samozvaným spasiteľom prinášajúcim pod príslubom raja až príliš reálne peklo. Lenže história sa nepýta na zámery. Po človeku nezostávajú sny ani tie najšľachetnejšie pohnútky a úmysly; ako konštatuje popredný slovenský historik 20. storočia Ľubomír Lipták: „Autor je zodpovedný za to, čo napíše, a nie za to, čo si myslí; okolnosti, ‚doba‘, ‚pomery‘ môžu niečo vysvetliť, ale nie ospravedlniť.“¹⁰

Táto kniha nepredkladá v žiadnom prípade celý rozmer umelcov ako osobností: napríklad šovinista a podporovateľ rasistickej „hygieny“ Andrej Žarnov napísal v rovnakej dobe aj intímnu básnickú zbierku *Mŕtvy*, v ktorej sa snažil vyrovnáť so smrťou svojho sedemročného syna; pronacisticky a antisemitsky sa prejavujúci Vladimír Rolko súčasne v tej istej dobe zachytil stratu dcéry v osobnej básnickej skladbe *Naša Evička*; povahové rysy arizátora Ľuda Ondrejova mohlo ovplyvniť detstvo a nevyriešený vzťah s otcom, ktorý

8 ČEČETKA, Ludovít: *To najlepšie!* In: *Gardista*, 18. 2. 1942, s. 1.

9 Čo očakávame od inteligencie? In: *Gardista*, 20. 10. 1942, s. 3.

10 LIPTÁK, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram, 1998.

opustil rodinu a mladý Mistrík v dobe bez akejkoľvek sociálnej starostlivosti drel už ako dvanásťročný štrnásť hodín denne; Rudolf Dilong sa ako františkán zmietať medzi povinným celibátom a sexuálnou aktivitou, medzi aktívnou podporou antisemitského režimu a židovskou milenkou; o komplexoch by sa dalo hovoriť nielen pri nacionalistickom zanietení ľudáckych politikov, ktorí tak zaťahovali maďarsky, že to bolo zdrojom vtipov, ale aj pri básnikoch ako Karol Strmeň či Gorazd Zvonický, ktorí horlili za štát árijských Slovákov a narodili sa pod priezviskami Bekényi a Šándor.

Podobne by sa dalo pokračovať ďalej, no takéto rozborý prekračujú rámec tejto knihy. Integrita a elementárna ľudskosť sa v modernej Európe často nijako nestýkali s talentom; a tak ako aj v mnohých iných oblastiach, aj tu sa autor musí uspokojiť s množstvom otázok a nedostatkom odpovedí. „Nesmie nás udivovať, že neuveriteľne veľký počet ľudí zo svojej prirodzenosti vôbec nie je schopný iných než materiálnych účelov, ba nijaké iné nemôže ani len pochopiť,“ čertil sa už v roku 1844 pesimista Arthur Schopenhauer, podľa ktorého „hlboko demoralizovaná literatúra svoj vrchol dosahuje tým, že spája vysoké slová s nízkym zmýšľaním.“¹¹

Čítanie kníh
a zakladanie knižníc
propagoval aj denník
Hlinkovej gardy
Gardista – pokiaľ
sa týkalo správnych
kníh. Podľa článku
z 25. januára 1942
boli vhodné prejavy
Adolfa Hitlera a na
recitovanie napríklad
básne A. Žarnova,
V. Beniaka, R. Dilonga
a V. Rolku. Almanach
gardistickej výchovy.
Gardista, 25. 1. 1942.

GARDISTA

Almanach gardistickej výchovy

**Príručka HG na rok 1942 — Príspevky prezidenta Republiky
a predsedu vlády — Podstata národného socializmu**

STK — Bratislava 24. januára
Príručka HG na rok 1942, ktorá vyšla začiatkom januára, okrem programu pre jednotlivé mesiace obsahuje veľmi cenný materiál pre prednášky o brannej výchove, o národnej socializme, kultúrnych, hospodárskych a sociálnych povinnostiach gardistu.

V príručke sú príspevky, v ktorých dáva smernice najvyšší veliteľ HG, prezident Republiky Dr. Tiso o tom, ako má HG vykonávať politické prevýchovu nového Slováka, a to v rámci brannej výchovy, ale aj výchovu hospodársku a sociálnu.

Predseda vlády Dr. Tuka dáva smernice v príspevku „Gardistická výchova domových.“ Nielen každý gardista, ale každý Slováčik by sa mal oboznámiť so zásadami, ktoré sú v druhom článku Dr. Tuku „Podstata národného socializmu.“

Príručka má časť, obsahujúcu okrem zákona o HG, praktické pokyny pre každodennú prácu a pre vystupovanie gardistu vo svojom povolání, pred úradmi, spoluzákmi so št. orgánmi, so Stranou, nemeckými ľuďmi a s rodinami. Všetchno príručka sú články z prejavov prezidenta Republiky Dr. Tisu, predsedu vlády Dr. Tuku a z prejavov a rozkazov hlavného veliteľa HG Macha. Príručka uverejňuje 14 bodov slovenského národného socializmu a uverejňuje tiež 22 programových bodov nemeckého národného socializmu. Sú v nej potom pre Slovensko významné vyhlásenia a prejavy Adolfa Hitlera a veľkých mužov Nemecka. V príručke sa neshudli, na dôležitejšie medzinárodné zmluvy Slovenska a uverejnené sú adresy a zoznamy vyslanectiev nashich v zahraničí a zahraničných v našom ďalej zoznam poslancov, členov Státnej rady atď. V príručke sú ďalej použité príspevky, historické dáta, referáty o významných udalostiach a básne, vtipy a pod.

Sú tu ešte niektoré básne, najmä básne, ktoré nashich obr. veliteľ HG z D. Koliba, pohádky o Adolfovi Hitlerovi a ktoré do konca min. roku neboli známe. Pamätalo sa na básne, ktoré sú vhodné na recitovanie od Žarnova, Beniaka, Dilonga a Rolku.

Co osobitne treba všíť v príručke, sú označenia hodností gardistických a to hodnosti členov, veliteľov, funkcionárov, veliteľov, ako aj hodností všetkých veliteľov HG. Príručka vydalo Hlavné veliteľstvo HG.

11 SCHOPENHAUER, Arthur: Predhovor k druhému vydaniu. In: Svet ako vôľa a predstava I. a II. Bratislava: Kalligram, 2010.

Pohnútky k pritakaniu moci tkvejú koniec koncov aj v oveľa väčších hĺbkach psychiky, v starých kódoch správania, ktoré vábia k poslušnosti, rešpektu voči autoritám a nevytrčaniu z davu, a nie sú z nich vyňatí ani umelci, stačí sa pozrieť na stohy odbornej literatúry vrátane Zimbardových a Milgramových experimentov, podľa ktorých práve týmto vzorcom správania „opúšťame svoju ľudskosť“.¹² Obdobným spôsobom, teda obranou pred spochybnením či starostlivosťou o modly, by sa dali sčasti vysvetliť dnešné neudržateľné apológie domnelých, prípadne zdefraudovaných elít; no aj to komentoval už pred vyše storočím, po skončení prvej modernej vojny v júni 1919 v Harper's Monthly Magazine politológ Harold Laski: „Ak túžime po živote, ktorý nie je načisto bez zmyslu a významu, je našou úlohou nepriať to, čo je v rozpore s našim bazálnym prežívaním len preto, že to káže tradícia alebo presvedčenie autority.“¹³

Básnik je azda naozaj oným večným freudovským „hrajúcim sa dieťaťom, vytvárajúcim si fantazijný svet, ktorý berie veľmi vážne (...) Každá fantázia je splnením nejakého priania, korektúrou neuspokojivej skutočnosti.“¹⁴ Ba zaznelo to aj v inkriminovanom čase, v máji 1941, od poeta Emila Boleslava Lukáča, ktorý si kládol podobné otázky a týkali sa aj jeho samého: „Umenie je považované za detskú hru, zahrávanie si so slovami, zvukmi, ako s farebnými skličkami. (...) Pre koho je tu umelec? Čo je z jeho práce? Iba ak sprijemňuje prázdne chvíľky podobných snílkov a svojimi dielami obťažuje pamäť školákov, ktorá by bola potrebnější pre zapamätanie si súrnejších, reálnejších vedomostí.“ Danú zaujímavú reflexiu devaluje fakt – a na podobné rozpory tu budeme narážať stále znova –, že zaznela nielen od básnika, ale aj od poslanca, priamo na zasadnutí vtedajšieho slovenského snemu. Lukáč totiž prijal poslanecké kreslo v sneme, v ktorom nikým nedelegovaní predstavitelia moci sekundovali a prikyvovali zločinom, nenávisti a schvaľovaniu kolektívnej viny.¹⁵

12 Známy Milgramov experiment, porovnateľný so správaním SS v lágroch či amerických vojakov vo Vietname. „Pretože problémom nie je ‚autoritárstvo‘ ako forma politickej organizácie (...), problémom je samotná autorita (...) V každom z týchto prípadov sa ozvali hlasy morálky proti takému konaniu, no typická reakcia obyčajného človeka bolo poslušnutie príkazov. (...) Odkryli sme niečo oveľa nebezpečnejšie: schopnosť človeka opustiť svoju ľudskosť.“ MILGRAM, Stanley: *Poslušnosť voči autorite*. Trenčín: F, Pro mente sana, 2014.

13 LASKI, Harold: *Dangers of Obedience, and Other Essays*. New York: Harper and Brothers, 1930.

14 FREUD, Sigmund: *O človeku a kultúre*. Praha: Odeon, 1990.

15 Reč poslanca E. B. Lukáča. Tesnopisecká zpráva o 63. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 7. mája 1941. Snem Slovenskej republiky 1941, I. volebné obdobie, 5. zasadanie.

Spisovatelia
v bratislavskej Rači
v novembri 1942:
tretí zľava Valentín
Beniak, v uniforme
Rudolf Dilong,
Mária Hečková,
Mikuláš Gacek, Ján
Kostra, s fajkou
Ján Poničan, Ľudo
Zúbek a celkom
vľavo František
Hečko.

Slovenská národná
knížnica v Martine
– Literárny archív,
sign. SP 56/201.

Predložený text nemá byť ani akousi dodatočnou obžalobou pre básnikov a umelcov, ktorí museli žiť v dobe (zatiaľ) najstrašnejšieho vojnového konfliktu v dejinách, sprevádzaného nehoráznymi doktrínami a prvým masovým vpádom propagandy. Takisto si nekladie za cieľ hodnotiť diela z umeleckého hľadiska; na to jestvuje dostatok materiálu, na iných miestach. Fenomén umeleckej kolaborácie nemá v žiadnom prípade zhadzovať jedinečnú, neuchopiteľnú podstatu tvorivosti, práve naopak: chce upozorniť na Achillovu pätu moderného umenia. Text nemá ambíciu predkladať ucelený obraz, naopak, výsledkom môže byť iba a len doplnok, primiešanie tmavých, pochmúrnych aj špinavých, žiaľ, odôvodnených odtieňov v maľbe týchto portrétov.

Pokus „vyvolať šok v tejto strašidelnej spoločnosti (...) v tejto príšerne impotentnej, opatrnickej atmosfére“ zaznel opakovane, v tomto prípade ide o slová umelca, malackého rodáka Stefana Luxa. Študoval v Prešporoku, neskôr pôsobil v berlínskej divadelnej scéne a v čase, keď si toľkí hovelí v pohodlí nevidomosti, 3. júla 1936, vzal revolver a protestne sa zastrelil, pretože musel skríknuť pravdu o „najdôležitejšom a najnaliehavejšom probléme – ja nešeptám, ja to vykrikujem!“ Nad Európou sa vtedy už rozťahovalo zlo, ktoré malo čoskoro metastázovať po celom namyslenom kontinente: v Ženeve práve rokovala Spoločnosť národov o fašistickom vpáde do Etiópie, nacistickej agresii v Porýní, o dva týždne sa mala začať v Španielsku vojna za podpory talianskych, nemeckých a v deklaratívnej forme i slovenských fašistov – Lux priamo pred zrakmi

národov počas zasadania vstal a strelil sa do prs. Nacistická propaganda tento autentický výkrik rýchlo umlčala a na desaťročia sa naň zabudlo, na rozdiel od zálahy srdcervúcich veršov dodnes vystavovaných na obdiv. Je diagnostikovateľným symbolom doby, že antiautoritárskym, vzdorným, nezávislým slovám sa aj dnes venuje násobne menšia miera pozornosti ako tým poslujúcim – no nadčasový zostal nielen Luxov apel, ale aj jeho konštatovanie, že akokoľvek zločinní, v skutočnosti všetci zločinci sú „zbabelci, ktorí uhnú, akonáhle sa stretnú s rozhodnou energiou a pevnou vôľou.“¹⁶

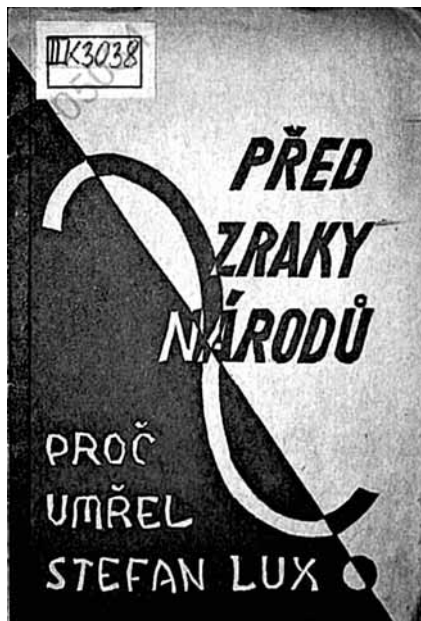
V čase, keď umierajú poslední pamätníci, v epoche všeobecnej relativizácie a falšovania reality, môže byť zdôvodnením vzniku tohto textu už snaha o rozbitie obrazu nedotknuteľných modiel a ich zhodenie z piedestálov bezchybnosti, snaha vrhnúť trocha svetla do tmavého kúta, okolo ktorého sa roky chodí so zapchatým nosom. Z tohto pohľadu hovorí text nielen o kolaborácii, hanbe, strachu... ale aj o našom dnešnom mlčaní.

„Kéž bychom v této chvíli my spisovatelé byli opravdu svědomím svého národa,“ konštatoval v odvážnom prejave, v ktorom reflektoval brutalitu stalinizmu na zjazde spisovateľov v apríli 1956 Jaroslav Seifert. „Obávám se, že jsme jím nebyli již po více let, že jsme nebyli svědomím zástupů, svědomím milionů, ba dokonce že jsme ani nebyli svědomím sebe samých. (...) Smlčí-li pravdu kdokoliv jiný, může to být taktický manévr. Smlčí-li pravdu spisovatel, lže.“¹⁷

Hoci umelecká kolaborácia nebola celoplošná, čo dokazuje aj účasť literátov v odboji a neskôr v Povstaní, jej rozsah je pri bližšom pohľade rovnako zarážajúci ako fakt, nakoľko sa stále nedoceňuje a obchádza. Prerastá jednotlivými súčasťami totality tak prepletene, že nastoľuje podozrenia, nakoľko hlboko sa podieľala na existencii, chode aj udržiavaní režimu so systémom hodnôt obráteným naruby oproti bežne chápanému poslaniu literatúry. Umeleckú kolaboráciu možno rozčleniť do niekoľkých skupín, ktoré sa navzájom prelínajú: či už to bola priama účasť v štátnych orgánoch, inštitúciách a úradoch, vrátane vládnej propagandy, profitom na režime (kariérou, snahou dostať sa

16 Stefan Lux sa narodil 4. 11. 1888 v Malackách, navštevoval gymnázium v Prešporku, neskôr pôsobil v berlinskej divadelnej scéne, po nástupe Hitlera odchádza do Prahy, bol prispievateľ Prager Presse, cez ktoré sa dostal do Švajčiarska. O jeho živote a poslanstve napísali priatelia dnes ťažko dostupnú brožúru. HAHN, Arnold. *Před zraky národů*. Praha: Čs. Liga proti antisemitismu, 1936. Správa o Luxovom čine sa rozletela do sveta, no rovnako rýchlo zanikla a z nacistickej strany bola propagandisticky zneužitá, rasisticky ho zneužívala aj dobová ľudácka tlač. GETTING, Peter: *Objavený. Příbeh antifašistického Palacha bol dodnes u nás úplne neznámy*. In: Plus 7 dní, 9. 7. 2015.

17 *Z dějin českého myšlení o literatuře: antologie k dějinám české literatury 1945-1990, II., 1948 – 1958*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2002.

Po protestnej samovražde malackého rodáka Stefana Luxa a jej zneužití nacistickou propagandou vydal okruh priateľov knihu vysvetľujúcu jeho čin pod názvom *Před zraky národů*. A. Hahn. *Před zraky národů*. Praha, 1936.

a udržať sa na výslni, úspechom, ale aj parazitovaním na režime a jeho zločinoch vrátane arizácie), naivnosťou aj zápalom, oportunistom aj zaslepenosťou (obe vedia byť doživotné), a samostatnú kapitolu predstavuje tvorivá činnosť v prospech totality, zástupy prispôsobivých aj očarených dobrovoľníkov, umelecké kolaborantstvo v celej jeho šírke a deviácii. Tomu sa venujú nasledovné kapitoly.

Pokiaľ priemyselná nenávisť a likvidácia ľudí zamestnávali rad filozofov otázkou: „Môže vôbec, a ako, existovať literatúra zoči-voči Osviečimu?“¹⁸ – mnohým literátom danej doby naleží nielen otázka „Ako sme to mohli dopustiť?“ ale aj: „Ako sme sa na tom mohli spolupodieľať?“ K dispozícii je viacero argumentov aj mýtov, ne jeden však zlyháva. V slovenskom prostredí sa napríklad operuje „deravou totalitou“, čo je pojem vymyslený komunistom v exile Vladimírom Clementisom, ktorý bude len o pár rokov nato pomáhať inštalovať novú, červenú totalitu. Argumentuje sa aj „dejinnou nevyhnutnosťou“ (niekto musel nastúpiť na miesta vyprázdnené po zlikvidovaní českej a židovskej

18 Nemecký filozof Theodor W. Adorno: „Napísať báseň po Osviečime je barbarské“ či Elie Wiesel: „Literatúra holokaustu? Ten výraz sám sebe protirečí.“ Tiež Paul Celan: „Čitateľ mi môže rozumieť iba ‚vzdialene‘, nemôže sa ma zmocniť, vždy sa dotýka mreže medzi nami.“ TANCER, Jozef: *Smrť, spomienka a báseň*. K poetológii Paula Celana. In: RAK, č. 1/2001.

inteligencie, a umeleckú tvorbu vždy determinovali obmedzené možnosti), pripomína sa aj „chlebová otázka“ (z niečoho treba žiť). Ibaže to všetko má už od stredoveku príliš blízko k pochlebovaniu – keď Komenský na púti labyrintom sveta stojí zoči-voči poetom, konštatuje: „Zvlášť vida já, že kdo těm sylaboměrcům pochleboval, všecko umění na zvelebování jeho vynakládali; kdo se jim vhod neučinil, všelijakými naň odevšad uštípkami házeli: takže sa toho umění jen aneb k pochlebování, aneb k štípání užívalo.“¹⁹ Napokon aj v našich zemepisných šírkach sa už pred storočiami konštatovalo o „kurwení“ a „pochlebenstwy“, ktoré „každemu gest mile, prawda každého kole.“²⁰

Toto lokajstvo vykazovalo neprijemnú podobnosť aj s feudálnym „poetom laureate“ či cárskym „pridvorným“ básnikom, ktorí za gážu skladali ódy na akékoľvek despotické korunované hlavy²¹, no v rovnakej dobe ako Komenský, na začiatku 17. storočia, aj Shakespeare vo svojom najslávnejšom Sonete č. 66 menoval medzi jedenástimi dôvodmi na samovraždu ten, že „umenie je stále slúžkou mocných.“²² A na inom mieste konštatoval:

*Keď za odmenu velebíme zločin,
zhyzdí to slávu v onom šťastnom verši.²³*

V súvislosti s povojnovými súdmi, pred ktorými sa ocitli aj niektorí umelci, zaznieva aj tvrdenie o politicky motivovaných, „nespravodlivých“ trestoch, a opomína sa, že rovnaký mechanizmus prebiehal na základe Charty Medzinárodného vojenského tribunálu a podľa dohody veľmoci protifašistickej koalície v celej Európe nad kolaborantmi.²⁴ Často tiež pri konkrétnych

19 KOMENSKÝ, Jan Amos: *Labyrint světa a ráj srdce*. Praha: Odeon, 1970.

20 Heslo kurvenie. Heslo pochlebenstvo. MAJTÁN, Milan (ed.): *Historický slovník slovenského jazyka*, II. a III. Bratislava: Veda, 1992, 2009.

21 „Básnik (...) musia platiť holbou vína; a iného zasa odvolať od Múzy, aby mu tú holbu nameral.“ Thoreau naráža na anglického dvorného básnika, menovaného od čias kráľa Karola II. vládou Spojeného kráľovstva. Za skladanie básní na oficiálne štátne príležitosti sa mu vymeriaval plat vo výške člena kráľovskej domácnosti. THOREAU, Henry David: *Štyri eseje*. [b. m.]: Marek Šulík, 2009.

22 „*And arte made tung-tide by authority*.“ SHAKESPEARE, William: *Sonety / The sonnets*. Brno: Atlantis, 2012.

23 SHAKESPEARE, Wiliam: *Timon Aténsky: Antické hry*. Bratislava: Tatran, 1968. Preklad Ján Boor.

24 Niektorých kolaborantov odsúdili (šéfredaktora antisemitského Der Stürmera J. Streichera odsúdil norimberský súd v procese najvyšších nacistických pohlavárov na trest smrti; nórsky nositeľ Nobelovej ceny K. Hamsun bol za kolaboráciu odsúdený na pokutu 325 000 nórskeho korún, čo bola v skutočnosti hodnota celého jeho majetku), iní vyvodili osobnú zodpovednosť (šéf nacistickej propagandy Goebbels spáchal pred potrestaním